

לשוננו לעם

עורך: משה פלורנטין

מתוך

כרך נח, תשס"ט-תש"ע

האקדמיה ללשון העברית
מוגן בזכויות יוצרים

ראובן מירקין

השפחה שעלתה לגדולה: 'מילון הצירופים' והסלנג

רוביק רוזנטל, "מילון הצירופים – ניבים ומטבעות לשון בעברית
החדשה גלגולים, מקורות, שימושים"
ירושלים: כתר, 2009, 962 עמ'

המלחין האיטלקי הגאון ג'ובאני בטיסטה פרגולזי, שנולד בשנת 1710 (השנה מלאו שלוש מאות שנה להולדתו) ומת בן עשרים ושש, נודע בעיקר ביצירתו בת האלמוות *Stabat Mater*. יצירת מופת אחרת שלו היא האופרה *La serva padrona* ('השפחה' [שהפכה להיות] הגבירה'), שמסופר בה על סיראפינה המשרתת, שבעזרת תככים משתלטת על אדון הבית ומאלצת אותו לשאתה. סיפור זה עלה בדעתי כשעיינתי במילוני החדש של רוביק רוזנטל, ואת פשר דבריי אסביר בהמשך.

"מילון הצירופים" הוא ספר מדהים בתוכנו ובהיקפו, חיבור מרתק וראשון בסוגו. עברו רק חמש שנים למן פרסומו של "מילון הסלנג המקיף" המצוין (ירושלים 2005)¹ ושלש שנים בלבד מאז ראה אור "הלקסיקון של החיים – שפות במרחב הישראלי" (ירושלים 2007), שהוא מעין השלמה של מילון הסלנג, והנה רוביק רוזנטל "מִכָּה שנית" – במשמעותו החיובית של צירוף זה (שלא כהגדרתו ב"מילון הצירופים" בעמ' 554).

איזה צורך ממלא "מילון הצירופים"? את תשובתו לשאלה זו המחבר מפרט בהקדמת מילונו: "תחום צירופי הלשון זוכה לטיפול מילוני בדרכים שונות, כגון מילוני ניבים [...] מילונים דו-לשוניים ומילונים כלליים [...] והם מכילים מידע עשיר. עם זאת סברתי שרובם ככולם חסרים מרכיבים שונים" – והוא הולך ומונה את החסרונות של המילונים הקיימים בבואם לטפל בצירופי המילים, בייחוד בצירופים "שמקורם לועזי או נוצרו בעברית החדשה".

המילון כולל 18,000 צירופים² מכל תקופות הלשון העברית – למן המקרא, המשנה, התלמודים והמדרשים ועד לעברית החדשה על כל רבדיה: הנכתבת

1. עם הופעתו סקרתי אותו במוסף "תרבות וספרות" של עיתון "הארץ".

2. רשימה זו נכתבה בסוף חודש אוקטובר 2009 – מיד עם הופעת המילון בדפוס.

והמדוברת, העברית התקנית והעממית והסלנג. הצירופים באים בציון משמעויותיהם, מקורותיהם, גלגוליהם ושימושים. לדברי המחבר, "קורפוס זה אינו מתיימר להקיף את כל צירופי הלשון המשמשים בעברית. משימה זו בלתי אפשרית וגם אינה דרושה". אני מרשה לעצמי לחלוק על המשפט האחרון. נכון שקשה מאוד להקיף את כל הצירופים שבלשון החיה – הן משום שהקביעה מהו צירוף מילוני מורכבת ומסובכת הן משום שקצב צמיחתם של צירופים חדשים מהיר ביותר – אבל אפשר וצריך לשאוף להתקרב לזה, לפחות במה שנוגע לצירופים שכבר הכו שורשים בלשונו.

למשל, ברשימת הספרים העשירה מאוד שבראש "מילון הצירופים", שנזכרים בה לא מעט מילונים, חסרים רוב המילונים החשובים שנתפרסמו בשנים 1997–2007, ובהם למשל מילונו של יעקב שויקה "רב מילים – המילון השלם לעברית החדשה" (שישה כרכים, 1997), המהדורה המחודשת של "מילון אבן-שושן" (שישה כרכים, 2003), המהדורה המורחבת של "מילון ספיר המרוכז" (2004), המהדורה החדשה של "מילון ספיר האנציקלופדי" (2007) ומילונם של דניאל סיון ומאיה פרוכטמן "מילון אריאל המקיף – מילון עברי-עברי חדש מכל תקופות הלשון" (2007). כל המילונים הללו הם מקור עשיר מאוד של צירופים למיניהם, והשימוש בהם היה מעשיר את מילונו של רוזנטל.

אף על פי כן מילונו החדש של רוביק רוזנטל הוא אוצר בלום. הוא מפתיע בעושרו. דוגמאות אחדות יעידו על כך. למשל, יש בו 53 צירופים הפותחים במילה **מלחמה** ובצורותיה הנסמכות **מלחמות**, **מלחמת** (לשם השוואה: ב"מילון אריאל המקיף", שמרבה להביא ערכי משנה, יש "רק" 33 צירופים כאלה) – ללמדנו שאנו חיים במדינה הנתונה במלחמות. יש בו 82 צירופים הפותחים במילה **כָּל**; יש בו 163 צירופים הפותחים במילה **עַל**; לעומת 75 הצירופים שהמילה הראשונה בהם היא **יש** באים במילון 138 צירופים שהמילה הראשונה בהם היא **אין** וכן 377 צירופים שהמילה הראשונה בהם היא **לא** (נוסף על 22 הצירופים הפותחים במילה בצירוף **שלא**, המובאים במילון באות ש"ן) – ללמדנו שבלשון העברית קודם כול אומרים לא.

מכיוון ש"מילון הצירופים" אינו מנוקד אלא ניקוד "מסייע" פה ושם, יש בעיה במילים ההומוגרפיות, דהיינו בזוגות מילים שרק הניקוד מבחין ביניהן, כגון **עַד** (עֵד, עֵד, עֵם, עֵם, עֵס). כאן המחבר נוקט גישה פורמליסטית. בסידור הצירופים הוא מתעלם לחלוטין מהבדלי הניקוד ומביא יחד צירופים המתחילים במילה עַד

9- בדצמבר נתפרסמה רשימתו המאלפת של גלעד צוקרמן "אין מלים (רק צירופים)" (במוסף "ספרים" של עיתון "הארץ"), והכותב מוסר נתונים אלו: "מילון הצירופים של רוזנטל [...] כולל 15,626 מטבעות לשון [...] בנוסף אליהם יש 2,190 ערכים שרק מפנים לצירוף רלוונטי אחר – בסה"כ: 17,816 צירופי לשון".

ובמילה עַד, במילה עִם ובמילה עִם, והוא מסתפק בניקוד המילה הנדירה יותר: עַד אופי, עד אור הבוקר [...] עד אין סוף, עַד אמת, עד אנה? [...] עד זוב דם, עַד זומם, עד זקנה ושיבה וכן הלאה. כלומר, כל צירופי עַד (עיי"ן דל"ית) באים יחד על פי האלף-בית של המילה השנייה, אבל רק המילה עַד מנוקדת, מפני שהיא הנדירה משתייהן (10 צירופי עַד לעומת 85 צירופי עַד). וכיוצא בזה צירופי עִם: עִם אחד, עִם האצבע על ההדק, עִם בחירה וכו'. רק כשהצירוף פותח במילה עִם הרי זו מנוקדת (17 צירופי עִם לעומת 45 צירופי עִם). לדעתי עדיף היה לנהוג אחרת: להביא תחילה את כל הצירופים הפותחים במילה עִם ולאחריהם את כל הצירופים המתחילים במילה עִם – ולנקד כל אחת מן המילים הללו בכל הופעותיה (כדרך שנעשה, דרך משל, בעמ' 602 במילים מֶתח – מֶתח); וכיוצא בזה בכל זוגות המילים ההומוגרפיות, כגון עַד – עַד, מִי – מִי, עֶצֶם – עֶצֶם.

על מידת שלמותו של "מילון הצירופים" תעיד בדיקת זוטא זו: אגב קריאת העיתון היומי "ישראל היום" מיום 22 באוקטובר 2009 רשמתי לעצמי תריסר צירופים שלדעתי ראויים הם להיכלל במילון: במוקדם או במאוחר, גרעין השליטה,³ הר הבית, חבל על הזמן, טענות שווא, כיסי התנגדות, עורך דין, העיר העתיקה, קרב בלימה, רדיפת כבוד, רופא שיניים, השורה התחתונה. אחד-עשר מתוכם נמצאים במילון של רוזנטל כצורתם, ואחד ("רדיפת כבוד") רשום בצורה "רודף כבוד".

ועוד בדיקה, והפעם הרבה יותר מקיפה. זה שנים רבות מתעניין אני בצירופי מילים בלשון העברית – בין שהם אידיומטיים, דהיינו ניבים, ובין שהם קולוקציות, דהיינו צירופים לא אידיומטיים, שמשמעותם היא אמנם פחות או יותר צירוף המשמעות של מרכיביהם, אבל שגירותם בלשון גבוהה בהרבה מסתם צירוף של מילים. עסקתי בכך הרבה במדורי "להשלמת הנמצא במילונים" שהתפרסם ב"לשונונו לעם" בשנים תשכ"ז–תשנ"ח וכן במדורי ברדיו (בתכניתו של משה טימור "טלרדיו" ברשת א') בשנים 1992–1999. את דעתי בדבר חשיבותם של צירופי המילים במילון העברי הבעתי במאמרי "טובים השניים מן האחד" (לשונונו לעם מב [תשנ"א], א, עמ' 18–23), הנזכר בביבליוגרפיה של "מילון הצירופים". לקראת כתיבתה של רשימה זו רשמתי לעצמי 500 צירופי מילים ואף נעזרתי ברשימות של צירופים שהכנתי בשעתי בשביל תכניתי ברדיו.

השווייתי את רשימת 500 הצירופים שלי אל הנמצא ב"מילון הצירופים" של רוביק רוזנטל, והרי התוצאה: 425 (שהם 85 אחוזים) מתוך 500 הצירופים שברשימתי נמצאים במילון של רוזנטל, אם כערכים ראשיים אם כערכים

3. הגדרת הצירוף "גרעין שליטה" ב"מילון הצירופים" אינה נכונה. להגדרה הנכונה ר' מילון של איתן אבניאון "בנקאות ושוק ההון" (2004).

רומזים, אם כצורתם ברשימתי אם בשינויים קלים. לדעתי, זו תוצאה מצוינת מבחינתו של מחבר "מילון הצירופים". פירושה שבמאמץ נוסף, לא גדול, יכול רוזנטל להתקרב לאותה שלמות נכספת, שכל מילונאי שואף אליה, והיה מוסיף עוד כ-3,000 צירופים לאותם 18,000 צירופים שבמילונו.

תקצר היריעה מלמנות את כל 500 הצירופים שברשימתי. אסתפק אפוא בחלק מאותם 75 צירופים שחסרים ב"מילון הצירופים" של רוזנטל: (ב)טריקת דלת [במילונו מובא: טריקת שפופרת], בצק עלים, גבינה לבנה/צהובה, הגה כוח, הסקה מרכזית, הרוויח (את זה) ביושר, ועדת היגוי, חולה סופני, חלוק רחצה, חצי גמר, ירד מהעץ, לחם לבן/שחור, מאיץ חלקיקים, מדיח כלים, מחיקת חובות [מובא: מחילת חובות – באותה משמעות], מחירי היצף, מחלה סופנית, מחלת הפה והטלפיים, מי פה, מעגל העבודה [מובא: מעגל העוני], מערכת החיסון, מרוץ עם הזמן, מרחץ דמים, סיבוב פרסה, סכין גילוח, סל הבריאות/התרופות, ספירת דם, על סף פיצוץ, עשה קקי [מובא: עשה פיפי], פנסיה מוקדמת/תקציבית [מובא: יצא לפנסיה], צו איסור פרסום, צו גיוס, קרש גיהוץ [מובא: קרש הצלה/קפיצה], רבע גמר, רגלי אומגה [מובא: רגלי איקס], רופא אף-אוזן-גרון, רופא ילדים/נשים/עור/עיניים [מובא: רופא שיניים], ריבת חלב, רסק עגבניות, שאיבת שומן, שולחן עבודה [במחשב], שקדי מרק, תא הכפפות [במכונית], תאונת עבודה [מובא: תאונת דרכים], תאריך תפוגה.

השוואת 500 הצירופים שברשימתי אל הנמצא ב"מילון הצירופים" מעלה עוד כמה הארות על דרכו של רוזנטל בבחירת הצירופים ובסידורם. למשל: כשיש בלשון שני צירופים כמעט זהים, שכל ההבדל ביניהם הוא שהאחד גרעינו פועל והאחר אינו אלא גלגולו השמני (שם הפעולה) של אותו פועל, ושניהם רווחים בלשון, רוזנטל מביא את הצירוף הפועלי בלבד. למשל, מובא "הלך על הסף" אך לא "הליכה על הסף"; מובא "לחץ את ידו" אך לא "לחיצת יד"; מובא "נקט באמצעים/עמדה/צעדים" אבל אין "נקיטת אמצעים/עמדה/צעדים"; מובא "עצם עיניים"⁴ אך לא "עצימת עיניים"; מובא "גרר רגליים" אבל אין "גרירת רגליים". במקרים כגון אלו מעדיף הייתי שערכי שמות הפעולה ייזכרו במילון – אם באמצעות הערכים הרומזים (לחיצת יד – ראה לחץ את ידו) ואם בדרך הזכרתם בערך הפועלי גופו.

עניין הרבה יותר רציני הוא מקומם של הצירופים הפותחים בה"א הידיעה, הן בשל מספרם העצום של צירופים אלו הן בשל מקרי הספק אם להביאם בה"א

4. לא ברור לי מפני מה נרשם "עצם עיניים" ולא "עצם את עיניו", כשם שהביא "עצם את עיניו לנצח". הבדלים זעירים אלה משנים את סדר הערכים במילון, והם עלולים להקשות על המעיין למצוא את מבוקשו.

הידיעה או בלעדיה. רוזנטל מביא אותם במילון באות ה"א ולא על פי האות הראשונה של המילה שלאחר ה"א הידיעה: האמת המרה, הדם עלה לו לראש, הטיפה המרה, המעצמה השביעית, המקל והגזר, הקופסה הכחולה, השוק השחור, השורה התחתונה, התפוח אינו נופל רחוק מן העץ – כולם באים במילון באות ה"א. החלטה זו יש לה תוצאות לא רצויות, כגון ההפרדה שבין שני צירופים הפותחים באותה מילה עצמה, שפעם היא מיודעת ופעם אינה מיודעת.

למשל, בעמ' 265–266 מובאים חמישה צירופים הפותחים במילה **העברית**: העברית החדשה, העברית הישראלית, העברית המקראית, העברית הרבנית, העברית התלמודית. בעמ' 670 מובאים שבעה צירופים הפותחים במילה **עברית** (מהם שלושה ערכים רומזים): עברית בעברית, עברית ישראלית – ראו העברית הישראלית, עברית מקראית – ראו העברית המקראית, עברית צחה, עברית קלה, עברית קשה שפה, עברית של שבת – ראו מילים של שבת. ועוד: בעמ' 283 מובאים שלושה צירופים הפותחים במילה **הקו**: הקו הירוק, הקו הסגול, הקו הראשון. בעמ' 771–773 מובאים ארבעים צירופים (מהם שישה ערכים רומזים) הפותחים במילה **קו**: קו אדום, קו אווירי, קו אופי, קו אופק, קו אורך [...] קו שבר, קו תפר, קו תקשורת.

בכל המקרים האלה הפתרון הנכון, לדעתי, הוא להביא יחד את כל הצירופים הפותחים באותה מילה, בין מיודעת בין אינה מיודעת, ובאותם צירופים שה"א הידיעה בראשם אפשר למצוא דרך טיפוגרפית נאותה כדי לסמן אותה כאות שאינה "משבשת" את סדר האלף-בית: עברית בעברית, עברית צחה, עברית קלה, עברית קשה שפה, עברית של שבת, (ה)עברית החדשה, (ה)עברית הישראלית, (ה)עברית המקראית, (ה)עברית הרבנית, (ה)עברית התלמודית – בסך הכול עשרה צירופים (במקום שנים-עשר בשיטה הקיימת). דרך אגב, אפשר להקשות במה "העברית התלמודית" הוא צירוף שראוי להביאו במילון ואילו "עברית משנאית" אינו צירוף ראוי למילון.

פתרון מעין זה היה מסייע גם בפתרון הספקות הרבים בדבר הבאתם של הצירופים השמניים בצורתם המיודעת או בצורתם הבלתי-מיודעת. למשל, בעמ' 197 מובא הצירוף המיודע "האלפיון העליון", ואילו בעמ' 727 באים הצירופים הבלתי-מיודעים "עשירון עליון", "עשירון תחתון". גם אם נכונה הכרעתו של רוזנטל להביא את הצירוף הראשון בצורתו המיודעת ואילו את שני הצירופים האחרים בצורתם הבלתי-מיודעת – הכרעה שלדעתי אין היא נכונה – לפחות היה מביא את כולם על פי האלף-בית של המילה עצמה (אלפיון, עשירון) ולא כדרך שנעשה.

ובכלל, עניין יידועם של צירופים שמניים, בין ברכיב הראשון ובין ברכיב השני, הוא עניין שהספקות בו מרובים הן בשימוש הצירופים בלשון הן בסידורם במילון.

הדוגמה של "האלפיון העליון" לעומת "עשירון עליון" אינה דוגמה בודדת ב"מילון הצירופים". בעמ' 322 באים שבעה-עשר צירופים שהמילה הראשונה בהם היא **זכות**. מקצתם מיודעים (זכות הלילה הראשון, זכות השיבה, זכות השתיקה), ומקצתם לא (זכות לישון תחת הגשר, זכות סירוב ראשונה, זכות בחירה, זכות הצבעה). האם כך משמשים צירופים אלו בלשון ושימושם הוא הקובע את צורתם וסדרם במילון? – אינני בטוח. בעמ' 343–344 באים ארבעה-עשר צירופים שהמילה הראשונה בהם היא **חופש**. כולם בלתי מיודעים: חופש דיבור, חופש מידע, חופש מצפון, חופש עיסוק, חופש עיתונות, חופש פולחן, חופש תנועה וכו'. בשימוש הלשון רובם ככולם מיודעים. איני מבין מפני מה הובאו במילון בלא ה"א הידיעה. בעמ' 837–838 באים ארבעה-עשר צירופים שהמילה הראשונה בהם היא **שוק**. מקצתם מיודעים (שוק הבשר, שוק המציאות, שוק העבודה) ומקצתם בלתי מיודעים (שוק אפור, שוק חופשי, שוק פשפשים, שוק שחור). אני מפקפק בהחלטה מה ליידע ומה לא ליידע. נראה לי שהיה צריך לנקוט בכולם אותו כלל: או ליידע את כולם או שלא ליידע את כולם. דרך אגב, באמצע צירופי **שוק** מובא הצירוף (הרומז) "שוק על ירך", ולדעתי אין זה מקומו.

אחת הבעיות הקשות במילון של צירופים היא שהרבה מאוד צירופים – בייחוד הקולוקציות – משמשים בלשון בצורות שונות, דהיינו חלק מרכיבי הצירוף אינם קבועים אלא עשויים להתחלף. למשל, הזכרתי למעלה את הצירוף (שחסר במילוני של רוזנטל) "ועדת היגיון". בינתיים ראיתי באחד העיתונים את הצירוף "צוות היגיון" באותה משמעות. וכיוצא בזה "זירת הפשע" (נמצא במילוני של רוזנטל בצורתו הבלתי-מיודעת "זירת פשע") ו"זירת הרצח" (אינו נמצא). לו היה מדובר במספר קטן של זוגות כאלה, אפשר היה להסתפק ברמיזות (למשל: צוות היגיון – ראה ועדת היגיון). אלא שמדובר במספר גדול מאוד של צירופים מעין אלו. למשל, בעמ' 313 של "מילון הצירופים" באים אחד-עשר צירופים הפותחים במילה **זאת**: זאת הבעיה שלו, זאת כבר אופרה אחרת, זאת לא בדיחה וכו'. בעמ' 314–317 יש 75 צירופים הפותחים במילה **זה**: זה בסדר, זה אכל אותו, זה נבלה וזה טרפה וכו'. בלשון המדוברת לא אחת צירופי **זאת** הם דווקא צירופי **זה**: זה הבעיה שלו, זה כבר אופרה אחת וכו'. אגב, לא ברור לי מפני מה הצירוף "זה גדול עליו" (בעמ' 314) הוא ערך ראשי ואילו הצירוף "זה קטן עליו" (בעמ' 317) הוא ערך הרומז לערך הראשי "קטן עליו" שבעמ' 779.

יכולים להיות פתרונות שונים לבעיה זו של הרכיבים הבלתי-יציבים. אחד הפתרונות הוא ריכוז צורותיו השונות של הצירוף בערכו של הרכיב היציב, בייחוד אם אינו הרכיב הראשון (למשל: היגיון – ראה ועדת היגיון, צוות היגיון). פתרון זה היה מסייע בידי המחפש למצוא את מבוקשו. למשל, המחפש את הצירוף "כל אחד לפי יכולתו, כל אחד לפי צרכיו" (הצורה המוכרת לי) לא ימצאנו

ב"מילון הצירופים". לו נרמזו בערכים "יכולת" ו"צורך" היה מתברר שהמחבר בחר להביאו באות מ"ם: "מכל אחד לפי יכולתו, לכל אחד לפי צרכיו". דבר מעין זה נעשה ב"מילון הסלנג המקיף", ואיני מבין מפני מה לא נקט המחבר אותה דרך גם ב"מילון הצירופים".

כאמור, ב"מילון הצירופים" 18,000 צירופים מכל תקופות הלשון העברית. על מידת גיוון המקורות תעיד דוגמה זו: באות וי"ו (הקטנה באותיות המילון) יש 92 ערכים ראשיים (מהם שמונה ערכים רומזים – ראה להלן). 42 אחוזים מן הצירופים מקורם בעברית החדשה – רובם תרגומים מלשונות אירופה (יידיש, גרמנית, אנגלית וכיו"ב); 38 אחוזים הם מן התנ"ך; 14 אחוזים – מלשון חז"ל (משנה, תלמוד, מדרש, תפילה). היתר (6 אחוזים) מקורם בספרות ימי הביניים. בשל אופייה המיוחד של האות וי"ו, שכמעט כל הצירופים בה מתחילים בווי"ו החיבור, אינני בטוח שבמילון בכללו סטטיסטיקה זו אכן משקפת את חלוקת ערכי הצירופים על פי תקופות הלשון השונות. נראה לי שבסך הכול הצירופים מן העברית החדשה – חלקם בכלל הצירופים שבמילון גדול עוד יותר, ואילו הצירופים מן המקרא חלקם קטן יותר.

הערכים הרומזים (למשל: ואני תפילה – ראו אני תפילה; ואף על פי שיתמהמה – ראו גם אם יתמהמה בוא יבוא; והוא בשלו – ראו הוא בשלו; ועד בכלל – ראו עד ועד בכלל וכיו') מצביעים על בעיה לא פשוטה של קביעת מקום הצירופים במילון. אותו צירוף עצמו עשוי להופיע בלשון בשתי צורות שונות, המחייבות סידור במקומות שונים במילון. במקרה שלנו: אותו צירוף מופיע פעם בווי"ו החיבור בראשו – ואז מקומו במילון הצירופים באות וי"ו, ופעם בלא וי"ו החיבור בראשו – ואז מקומו במילון על פי האות הראשונה של המילה שאחרי וי"ו החיבור. האות וי"ו במילון שלנו קטנה כל כך (בסך הכול 5 עמודים במילון של 962 עמודים) ששמונת ערכי הרמיזה פותרים את הבעיה פתרון מניח את הדעת. לא כן המצב בשאר האותיות.

"מילון הצירופים" יש בו מקרים רבים של חוסר עקיבות בקביעת גבולות הצירוף – עניין קשה כשלעצמו. למשל, בעמ' 39 בא הצירוף "אין לו מושג ירוק", ומיד לאחריו שני ערכים רומזים: אין לו מנדט – ראו יש לו מנדט; אין לו מצב רוח – ראו מצב רוח. ספק בעיניי אם שימוש הלשון מצדיק להביא את הצירוף "מושג ירוק" על דרך השלילה בלבד, את "מנדט" – על דרך החיוב בלבד ואילו את "מצב רוח" כצירוף ניטרלי, שאפשר להשתמש בו בחיוב (יש לו מצב רוח) ובשלילה (אין לו מצב רוח). בעמ' 273 באה האמרה "הפוסל – במומו פוסל", ואילו בעמ' 372 מובא "חָשַׁד בכשרים" ולא "החושד בכשרים – לוקה בגופו".

המחבר מודע לקושי שיש לעתים לקבוע את גבולות הצירוף. לשם כך הוא נעזר בערכים הרומזים: אדמה חרוכה – ראו מדיניות האדמה החרוכה; בראש

מעייניו – ראו עמד בראש מעייניו; דין התנועה – ראו קיבל את דין התנועה. בכל המקרים הללו המחבר מעדיף את הנוסח המורחב של הצירוף, ובכך הוא מצמצם את אפשרויות ההרחבה הנוספות, שאכן הן קיימות בלשון: השאיר אחריו אדמה חרוכה, זה לא בראש מעייניו, נכנע לדין התנועה וכיו"ב. עדיף בעיני לקבוע כערך הראשי דווקא את גרעינו המצומצם של הצירוף (אדמה חרוכה, בראש מעייניו, דין התנועה) ולתת את ההרחבות הרווחות כערכים רומזים.

עוד סוג של קושי הוא קביעת רכיבי הצירוף. גם כאן – כאשר המחבר מעדיף נוסח אחד על פני מקבילו, הוא משתמש ברמיזות, למשל: ברוב טובו – ראו הואיל בטובו; הסדר טיעון – ראו עסקת טיעון, יצא לגמלאות – ראו יצא לפנסיה, פרש לגמלאות; כלל ברזל – ראו חוק ברזל. מקרה מעניין הוא הרמיזה: יצא וזנבו בין רגליו – ראו עם הזנב בין הרגליים. כאן העדיף המחבר כערך ראשי את הצורה ה"עממית", שהיא תרגום שאילה מלשונות אירופה, על פני הניסוח (מעין) הקלאסי. וכן הדבר בקביעת סדר הרכיבים. רוזנטל גורס: החזיק לו אצבעות, עשה לו בית ספר. הייתי מעדיף לנסח כך: החזיק אצבעות למישהו, עשה בית ספר למישהו (ור' גם לעיל הערה 4).

רוזנטל עמל הרבה כדי להביא את מקורותיהם של הצירופים. בצירופים מן המקורות הקלאסיים (מקרא, משנה, תלמוד, מדרש, תפילה, רש"י) היה לו על מה שישתמך: ניבונים מיוחדים למקרא, המילונים הכלליים, אוספים של ניבים ופתגמים מן המקורות וכיו"ב. לא תמיד ברורה לי קביעת המקור. למשל בצירוף "והיא שעמדה" נאמר שמקורו ב"סדר עמרם גאון". עם כל הכבוד למקור זה, שאל כל ילד מניין לו המילים הללו ויגדך: מן ההגדה של פסח. כשרוזנטל הגיע לצירופים שנולדו בעברית של הדורות האחרונים, למן תקופת ההשכלה ואילך, היה עליו לעמול קשה כדי למצוא את מקורם של הצירופים, בעיקר בלשונות הזרות. כאן נעשתה עבודה מקפת וראויה להערכה רבה.

בצד צירופים שהם נחלתה של הלשון הכללית התקנית – והם רוב הצירופים שבמילון – רוזנטל מביא גם צירופים של הלשון העממית והסלנג: הלך לו קלף, הראה לו מאיפה משתין הדג, זיוני מוח/שכל, לא שווה יריקה, לא שם זין, לא שם עליו, למה כובע, למה מי אתה, למה מי מת, מאיפה גירדו אותו, מבסוט לאללה, מלטה יוק, עשה מה בראש שלו, קטן עליו, תפס תחת. קצת מוזר לראות את הצירופים הללו בצד צירופים למדניים, שרק מעטים משתמשים בהם בימינו: לא דק פורתא, לא ידע בין ימינו לשמאלו, לא מניה ולא מקצתיה, לאו מילתא זוטרתא, סדנא דארעא חד הוא, על דאטפת אטפוך ומטיפיך יטופון ועוד. מוזר – ואולם זו בדיוק כוונתו של המחבר: להביא את כל רבדיה של העברית בת זמננו בצוותא חדא. בסוף "מילון הצירופים" (עמ' 915–962) מובא התאזרוס, דהיינו מיון ערכי המילון על פי נושאייהם: אגדות ומשלים, אדישות, אהבה, אווירה, אומות העולם,

אומץ, אור וחושך וכו' – בסך הכול 366 נושאים. בראש המילון דברי הקדמה קצרים מאת פרופ' משה בר-אשר, נשיא האקדמיה ללשון העברית. הערותיי בדבר האפשרות והצורך לשפר את מילונו של רוזנטל במהדורותיו הבאות מתגמדות לנוכח גודל המפעל שנטל על עצמו והביאו לידי גמר מוצלח כל כך. וכאן רצוני לחזור לעניין שפתחתי בו, והוא תוכנה של האופרה מאת פרגולזי *La serva padrona* – 'השפחה [שהפכה להיות] הגבירה'. ב"מילון הסלנג המקיף" חתם רוזנטל את תקופת הלבטים אם ראוי הסלנג לבוא בשערי הלשון העברית בת ימינו. ב"מילון הצירופים" הוא מביא את העברית המדוברת בימינו ואת הסלנג למעמד שווה לזה של המקרא, המשנה, התפילה, רש"י והרמב"ם וכל שאר מקורות ספרותנו ולשונונו, דהיינו תרבותנו הלאומית. אפשר להסכים למעשה זה ואפשר לחלוק עליו, ואין טוב מלהביא את דבריו של המחבר עצמו:

הסלנג [...] הוא מרכיב חיוני בכל שפה ומשמש לתפקידים מוגדרים שבהם השימוש בו מועדף באופן מובהק על פני השפה הרשמית [...] אין סכנה בסלנג, אבל קשה להתאהב בשפה או בדוברים המדברים בסלנג בלבד [...] עושרו הרב של הסלנג הישראלי מתגלה כעוני אם הוא נותר משלב שפה יחיד או מועדף.⁵

5. ר' רוזנטל, "על עתיד העברית: חמישה מוקדי חרדה", השפה העברית בעידן הגלובליזציה, בעריכת נ' נבו וע' אולשטיין, ירושלים תשס"ח, עמ' קצב.